

прессы позволило проиллюстрировать толкование преподавателями вузов цели изменений; выявить их реальное и желаемое содержательное наполнение передела сфер влияния между педагогическими институтами, сравнить организацию процесса преобразований в различных регионах, сферах и направлениях.

Ключевые слова: повседневность, реформы образования, высшая педагогическая школа, десталинизация.

* * *

УДК 94(477):316.647.6

Паска Б. В.,
аспірант, Інститут історії, політології і міжнародних відносин, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника» (Україна, Івано-Франківськ), paskabogdan@i.ua

ПРОТИСТОЯННЯ ДИСИДЕНТА ВАЛЕНТИНА МОРОЗА ІЗ РАДЯНСЬКИМ РЕЖИМОМ В УМОВАХ УВ'ЯЗНЕННЯ У МОРДОВСЬКИХ ТАБОРАХ (1966–1967)

Проаналізовано антирадянську діяльність дисидента Валентина Мороза під час його перебування у таборах суворого режиму в Мордовії у 1966–1967 роках у контексті українського національно-визвольного руху цього періоду. Досліджено еволюцію світогляду В. Мороза під час його першого ув'язнення та фактори, які впливали на формування поглядів дисидента. На основі детального аналізу матеріалів архівної кримінальної справи В. Мороза та спогадів учасників подій розкрито основні форми і методи боротьби дисидента проти режимних обмежень, а також його вплив на інших політ'язнів. Висвітлено зміст та основні ідеї публіцистичних творів В. Мороза даного періоду, які були написані у вигляді заяв-клопотань до вищих органів влади України. Автор робить висновок, що в період ув'язнення у мордовських таборах зріс авторитет Валентина Мороза в середовищі українського дисидентського руху.

Ключові слова: Валентин Мороз, український дисидентський рух, радянський режим, перша хвиля арештів, виправно-трудові табори.

У середині 60–х рр. ХХ ст. в Україні розпочалися нові репресії зі сторони радянського режиму щодо представників національно-визвольного руху. Керівництво комуністичної партії, яке прийшло до влади після повалення М. Хрущова у 1964 р., взяло курс на згортання часткової лібералізації суспільного життя періоду «відлиги» та реставрацію сталінських порядків. В історіографії цей період вважається роками остаточної перемоги у Кремлі неосталіністів на чолі із Л. Брежневим та М. Сусловим. У серпні–вересні 1965 р. із санкції владної верхівки КПРС на території України стартувала репресивна кампанія, яка в історіографії отримала назву перша хвиля арештів. В її результаті було ув'язнено лідерів та активних учасників руху опору в середовищі інтелігенції, серед яких були Валентин Мороз, Михайло Масютко, Михайло і Богдан Горині, Іван Гель, Опанас Заливаха, Іван Світличний, Євгенія Кузнецова та ін.

Дослідник І. Стасюк вважає період 1965–1972 рр. в історії України досить суперечливою епохою, адже незважаючи на те, що влада здійснювала постійний тиск на рух опору з метою його ліквідації, це мало зворотні наслідки. Значно активізувалися протести проти утисків українства в середовищі інтелігенції, а масштаби поширення у суспільстві самвидаву набули загрозливих для режиму розмірів [23]. Більшість учасників руху опору, які були заарештовані, продовжили активну антирадянську діяльність в умовах ув'язнення. Не залишився осторонь цих процесів і колишній викладач–історик, лідер центрів дисидентства у Луцьку та Івано-Франківську Валентин Якович Мороз, який протягом липня 1966 – липня 1967 рр. відбував свій термін покарання у мордовських таборах.

Предметом статті є аналіз антирежимної діяльності В. Мороза під час його перебування у таборах суворого

режиму в Мордовії. Основними завданнями дослідження є аналіз еволюції світогляду Мороза під час ув'язнення, розкриття основних форм і методів його боротьби проти режимних обмежень, впливу дисидента на інших політ'язнів, а також висвітлення змісту та основних ідей публіцистичних творів Мороза даного періоду. Щодо історіографії проблеми, то ключові дослідники українського дисидентського руху – Г. Касьянов [14], А. Русначенко [21], О. Бажан, В. Данилюк [4], О. Обертас [20] – порівняно мало уваги приділяли діяльності українських політ'язнів у місцях позбавлення волі. Цінні відомості про умови перебування дисидентів у мордовських таборах містять праці американської дослідниці Е. Епплблом [13], колишнього українського політ'язня І. Геля [9] та історика Т. Батенка [5; 6]. До джерельної бази статті входять матеріали архівної кримінальної справи В. Мороза 1967–1970 рр. [1; 2; 3], спогади самого В. Мороза [18], а також дисидентів М. Гориня [11; 12], Б. Гориня [10], І. Геля [15], Л. Лук'яненка [16], Д. Шумука [24] та ін.

У результаті спецоперації КДБ щодо ліквідації луцького та івано-франківського осередків дисидентського руху 1 вересня 1965 р. Валентина Мороза було затримано на його квартирі в Івано-Франківську. Під шаленим тиском зі сторони працівників КДБ невдовзі після арешту та за умов відсутності необхідного досвіду у протистоянні із радянським режимом дисидент був змушений визнати свою «провину» та піти на співпрацю зі слідством. Під час судового процесу 17–20 січня 1966 р. в Луцьку його було засуджено за статтею 62, ч. 1 КК УРСР («здійснення антирадянської агітації та пропаганди») до чотирьох років ув'язнення у таборах суворого режиму [22, с. 443].

У 60–70–х рр. ХХ ст. переважна більшість ув'язнених дисидентів у СРСР утримувалися у двох комплексах «виправно-трудовах таборів» (ВТТ), які розташовувалися у Мордовській АРСР та у Пермській області на Західному Уралі [13, с. 409]. В. Мороза, як і більшість жертв репресій 1965–1966 рр. арештів української інтелігенції, було відправлено відбувати покарання до Дубравного ВТТ (Дубравлагу) у Мордовії. На початку березня 1966 р. Верховний суд УРСР відхилив касацію В. Мороза щодо зменшення терміну його ув'язнення [8, арк. 233зв]. Невдовзі розпочалось етапування дисидента до мордовських таборів. Інший український дисидент І. Гель, який був теж заарештований у 1965 р., згадував про етап як про «найжахливіші і найбридкіші моменти в житті політичного в'язня». Ось як описував І. Гель свою подорож до Мордовії у 1966 р.: «Перший мій етап – зі Львова до Харкова. Доба у вагонному «купе»–трійнику. Зустрічає конвой із собаками. Прибув на Холодну Гору. На Холодній Горі по камері бігають шурі, бо каналізація є відкритою... Камерна підлога не дерев'яна, а бетонна... Тримають сім днів, можуть десять і місяць...» [15] У таких складних умовах, які теж були елементом додаткового морального та психологічного тиску на політ'язнів, В. Мороз знаходився протягом 4–5 місяців. Цікаво, що разом із ним в одному вагоні до Мордовії було етаповано українського художника О. Заливаха, якого було репресовано на судовому процесі в Івано-Франківську [2, арк. 234–236].

На думку американської дослідниці Енн Епплблом, у другій половині 1960–х рр. умови перебування політ'язнів у таборах суворого режиму були дещо кращими, ніж у

сталінський період, проте все одно достатньо важкими. Норми харчування у ВТТ були низькими – всього 2,4 тис. калорій на добу, їжа була зазвичай зіпсована і вкрай низької якості. Промовистим є той факт, що сторожові собаки у таборі отримували у вісім разів більше м'яса на день, ніж в'язні. Для забезпечення ізоляції політичних засуджених від зовнішнього світу їм дозволялось надсилати тільки по два листи на місяць; строго заборонялось отримання посилок із цигарками та продуктами. В'язні повинні були носити замість власного одягу бавовняну уніформу чорного кольору. Обов'язковою була щоденна примусова праця та відвідування «виховних заходів». Для посилення морального тиску на дисидентів їх змушували ходити «строєм» у ідально, забороняли вдень сідати або лягати на ліжка тощо [13, с. 416–417]. Як згодом писав В. Мороз, основною метою табірної адміністрації було знищення людської гідності політв'язнів, ламання їх волі, а також схиляння дисидентів до співпраці із каральними органами [17, с. 55–60].

Після прибуття до Мордовії Валентин Мороз опинився на 7-му відділенні Дубравного виправно-трудового табору (ВТТ), де перебував із липня до грудня 1966 р. 3 грудня 1966 до червня 1967 рр. дисидент відбував покарання на 11-му, а протягом червня–липня 1967 р. – на 17-му відділенні мордовських таборів [1, арк. 158–160].

У Мордовії в цей період були ув'язнені чимало діячів українського національного руху – колишні учасники ОУН і УПА, лідери підпільних організацій 50–60-х рр. ХХ ст. (Об'єднана партія визволення України (ОПВУ), група «Об'єднання», Українська робітничо-селянська спілка (УРСС) тощо). Найвідомішими із них були Михайло Сорока, Данило Шумук, Левко Лук'яненко, Іван Покровський, Юрій Шухевич, Степан Вірун, Володимир Леонюк, Ярослав Гасюк, Богдан Германюк та ін. Вони мали довголітній досвід боротьби проти радянського тоталітаризму, який передавали новому поколінню руху опору. Загалом українці становили абсолютну більшість – 50–60% серед «населення» таборів [15].

У перші тижні після прибуття до Мордовії В. Мороз нічим не вирізнявся з-поміж інших політв'язнів та, за свідченням табірної адміністрації, «визнавав свій злочин». Підтвердженням цього є той факт, що, працюючи слюсарем–складальником та вантажником, він регулярно перевиконував норму виробітку в середньому на 137% [1, арк. 166]. Проте умови табірної ув'язнення, знайомство із впливовими діячами українського руху спричинились до змін у світогляді В. Мороза. Історик остаточно формується як опозиційна щодо радянської влади особистість. Вже протягом 1964–1965 рр. він був одним із небагатьох діячів дисидентського руху, які ставили за мету відновлення незалежності України, а культурницьку діяльність розглядали тільки як перехідний етап до політичної боротьби [21, с. 157–158]. Після знайомства у мордовських таборах із діячами ОУН та УПА, членами інших антирадянських організацій Мороз переконується у вірності обраного ним шляху боротьби за відновлення національних прав українського народу [1, арк. 166]. Його погляди стали більш радикальними, близькими до інтегрального націоналізму донцовського зразка.

Вагомий вплив на радикалізацію поглядів В. Мороза справило його двомісячне знайомство влітку 1966 р. на 7 лагункті Дубравлягу із визнаним лідером українських політв'язнів, членом крайового провоту

ОУН, організатором Кенгірського повстання Михайлом Сорокою. Дисидент О. Заливаха вказував на особливий авторитет М. Сороки серед ув'язнених у мордовських таборах: «То був стовп, навколо якого усе духовне життя оберталось» [7, с. 47]. Саме він став для В. Мороза прикладом стійкості у відстоюванні українського національного ідеалу та безкомпромісності у боротьбі із радянським режимом. В подальшому історик ставився до М. Сороки із великою повагою. Після того, як М. Сорока 1971 р. помер, Мороз присвятив йому поезію в прозі «Тверді мелодії», у якій називав ідейного патріарха радянських політв'язнів «Кошовим» і «Вождем» українського національного руху [19, с. 11–12]. Вже у 1990-х рр. В. Мороз згадував: «Так буває нечасто – лиш кілька разів впродовж біографії, коли хтось або щось добудовує тебе. Михайло Сорока був саме з тих, що добудовував мене. Зустріч з ним, і спілкування з ним підняли мене на якийсь новий щабель» [7, с. 90].

Під впливом М. Сороки В. Мороз продовжив активну боротьбу із радянським режимом в умовах табірної ув'язнення. У серпні 1966 р. у 7-ме відділення Дубравлягу перевели М. Гориня та М. Масютка, яких було репресовано під час судових процесів у Львові [12, с. 27]. Вони стали найближчими друзями В. Мороза та разом із ним брали участь у боротьбі проти обмежень табірної режиму, розповсюдженні рукописів антирадянського характеру, зокрема книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», та поширенні інформації про ключові події суспільно-політичного життя в Україні серед інших ув'язнених [24, с. 95]. В. Мороз, М. Горинь та М. Масютко займались також написанням заяв протесту до радянських органів влади про порушення прав людини у таборах. Ще одною формою боротьби було демонстративне порушення дисидентами режимних обмежень – недотримання форми одягу, суперечки із працівниками охорони [11, с. 10]. Зокрема, як свідчать матеріали кримінальної справи В. Мороза, 10 вересня 1966 р. дисидент «нетактовно вів себе на контрольному майданчику, за що попереджений» [1, арк. 165]. Дослідник Т. Батенко зробив висновок, що завдяки енергійній діяльності нової дисидентської групи у мордовських таборах у 1966 р. відбулась консолідація зусиль політв'язнів–українців у їх антирежимній боротьбі, було налагоджено контакти з іншими національними групами – литовцями, латвійцями, грузинам, євреями, росіянами [6, с. 82].

Влітку 1966 р. В. Мороз завів знайомство із довголітнім в'язнем польських та радянських таборів, уродженцем Волині Данилом Шумуком, який швидко солідаризувався із діяльністю новоприбулих дисидентів [24, с. 95]. Значний вплив на становлення світоглядних переконань В. Мороза справило його знайомство у 7-му відділенні Дубравлягу із лідерами підпільних організацій українських націоналістів Об'єднаної партії визволення України (ОПВУ) (1953–1958) Богданом Германюком та Іваном Струтинським, а також групи «Об'єднання» (1956–1959) Ярославом Гасюком, Володимиром Леонюком та Богданом Христиничем [2, арк. 212–233]. Підтримав антирежимну діяльність В. Мороза, М. Гориня та М. Масютка у таборах і відомий український політв'язень Л. Лук'яненко, лідер Української робітничо-селянської спілки (УРСС) (1959–1961), який був репресований в результаті т. зв. «справи юристів». Лук'яненко високо оцінив високі моральні якості «трьох шістдесятників–

неофітів» та демократичний характер їх поглядів [16, с. 533]. Згодом він так описував поведінку цих дисидентів у мордовських таборах: «Всі троє поводитися сміливо, з почуттям власної гідності, не уникали гострих розмов з чекістами та адміністрацією. Навпаки, самі нав'язували дискусії і викривали лицемірність офіційної політики. Ці патріоти принесли в неволю оптимістичний наступальний дух, який підносив у в'язнів віру в свою правоту та бажання її відстоювати» [11, с. 10].

Протягом другої половини 1966 р. В. Мороз написав кілька об'ємних звернень до радянських органів влади в Україні, загальною метою яких було висвітлення засилля російського шовінізму у СРСР та процесів русифікації українського народу [3, арк. 84–290зв]. У цих творах знайшла своє відображення система поглядів Мороза станом на середину 60–х рр. XX ст., проте переважно більшість їх, за винятком есею «Репортаж із заповідника імені Берії», дисиденту так і не вдалось переправити за межі табору. Щоправда, згодом загальні ідеї цих праць В. Мороза стали основою для написання есеїв «Мойсей і Датан», «Серед снігів» та «Хроніка опору», які побачили світ у 1970 р.

Одну із таких заяв дисидент адресував Верховній Раді УРСР. Приводом до її написання було поширення у таборах інформації про те, що до складу української делегації на Генеральну Асамблею ООН восени 1966 р. було включено поетів–шістдесятників Івана Драча та Дмитра Павличка. В. Мороз прагнув переконати їх стати «справжніми», а не маріонетковими представниками українського народу на міжнародній арені. Дисидент адресував Драчу і Павличку прохання підняти питання політичних репресій за інакодумство у СРСР в ООН [3, арк. 134–136зв].

В. Мороз зібрав цінні матеріали про репресії, які радянський режим здійснював в Україні протягом 50–60–х рр. XX ст. Зокрема, він подав у скарзі до Верховної Ради інформацію про судові процеси над українськими підпільними групами – ОПВУ, «Об'єднання», Українським національним комітетом (УНК), УРСС, Українською національною партією (УНП), а також під час першої хвилі арештів інтелігенції. Також публіцист, опираючись на Декларацію прав людини ООН, Статут ООН, Конвенцію про геноцид, Декларацію про заборону расової дискримінації, Конституцію СРСР, обґрунтував незаконність цих політичних репресій, назвавши їх «масовим порушенням як міжнародного, так і національного права». В. Мороз описував методи психологічного тиску на ув'язнених під час слідства та зробив висновок, що фактично кримінальні справи проти борців за самостійність українського народу були сфабриковані слідчими та судьями [3, арк. 137–139зв].

У своїй скарзі В. Мороз доводив необхідність національного визволення українського народу, здобуття ним самостійності. Він вказав на пріоритетність цього питання у суспільно–політичному житті українців, використовуючи цитати національних лідерів італійського народу Мадзіні та індонезійського – Сукарно [3, арк. 130]. Публіцист здійснив екскурс в історію України, вказавши на таку характерну рису українців, як їх розділеність; виділив дві групи історичних діячів в умовах відсутності незалежності, які протистоять одна одній – «герої» та «мученики», «Пантеон української нації» з однієї сторони, та «прислужанці», «прислужники поневолювачів»

з іншої. Такий стан речей Мороз вважав результатом цілеспрямованої політики російського шовінізму щодо знищення українського народу [3, арк. 130–132]. Водночас дисидент у своєму зверненні піднімав тему українізації 1920–х рр., широко використовував цитати Леніна та вказував на те, що відокремлення України від СРСР не суперечить «інтересам соціалізму та марксистсько–ленінської теорії» [3, арк. 139–141зв].

Друга заява В. Мороза адресувалась депутату Верховної Ради і відомому українському письменнику М. Стельмаху та стосувалась подій на V з'їзді письменників України, який відбувся восени 1966 р. [3, арк. 196]. Зауваживши певні позитивні тенденції на з'їзді, зокрема те, що було піднято питання розвитку української національної культури і мови, Мороз критикував делегатів за їх нерішучість, пристосуванство, страх перед режимом, замовчування масштабів русифікації українців та подій першої хвилі арештів. Дисидент вказував на повний контроль радянських репресивних органів над громадським життям в Україні, та, іронізуючи, пропонував «перенести спілку письменників на задвірки КДБ» [3, арк. 202–203]. Публіцист робив справедливий висновок про декларативність суверенітету України у складі СРСР.

У скарзі В. Мороза до депутата Стельмаха проглядаються окремі елементи українського інтегрального націоналізму, зокрема теза про те, що історія людства є постійною боротьбою народів, у якій виживають сильніші, а слабші асимілюються і зникають з міжнародної арени. Опіраючись на дані всесоюзного перепису населення 1959 р. та його порівняння із попередніми переписами, дисидент робив висновок про те, що в останні півстоліття відбувся цілеспрямований геноцид українського народу. Його елементами, на думку В. Мороза, був голодомор 1932–1933 рр., сталінські репресії та «розстріляне Відродження» 30–х рр. XX ст., а також масова русифікація українців [3, арк. 213–214]. Також Мороз вказував на повну відсутність українських шкіл на Сході України, а також у компактних місцях проживання українців на території Росії і Казахстану. Публіцист вважав, що методи і форми русифікації українців у радянській період дещо модифікувалися в порівнянні з відвертою русифікацією імперських часів. Тоталітарний режим, за Морозом, вирішив «...дозволити розвиток національної культури, але разом з тим тихенько підрізувати її корені – національну самосвідомість і національну гідність – і тоді живий організм нації всохне сам» [3, арк. 206–207]. Дисидент повністю заперечував дискурс офіційної радянської ідеології з національного питання, справедливо іменуєючи «зближення соціалістичних націй» асиміляцією, а «благородний вплив російського народу» – русифікацією.

Шістдесяті роки XX століття В. Мороз вважав «епоху великого зламу», коли після закінчення періоду сталінської диктатури в Україні відновилися процеси національного відродження. Перша хвиля арештів трактувалась публіцистом як реакція на ці події зі сторони російського великодержавного шовінізму. Дисидент звертався до Спілки письменників України із закликом «не стояти осторонь» цього протистояння та прийняти активну участь в українському національно–визвольному русі [3, арк. 214–215].

Пильно слідкуючи за суспільно–політичним життям в Україні, В. Мороз, як і більшість мордовських політ'язнів,

різко засудив тих діячів українського шістдесятництва, які пішли на компроміс із тоталітарним режимом. Під його критику, зокрема, потрапили І. Драч, Д. Павличко, В. Коротич [3, арк. 210–211] та М. Осадчий [17, с. 63]. З приводу друку в радянській пресі статті І. Драча, спрямованої проти «українських буржуазних націоналістів», В. Мороз у одному із листів до дружини писав: «... Кажуть тут, що помер Драч 15 липня. А написано в «Літературній Україні» за 22 липня... Як то буває. Вважаєш, що чоловік живий, а він вже мертвий!» [17, с. 163].

Восени 1966 р. В. Мороз поширював серед політв'язнів мордовських таборів текст свого «Останнього слова» на судовому процесі у Луцьку, яке йому не дозволили виголосити [3, арк.]. Ймовірно, цей рукопис був написаний на рубежі 1965–1966 рр., а вже після суду підданий певним змінам і доопрацюванням. Згодом, перебуваючи у Мордовії, Мороз зробив кілька письмових копій тексту для передачі іншим засудженим.

Саме в «Останньому слові» В. Мороз у найбільш цілісному вигляді розкрив свої націоналістичні погляди зразка середини 1960–х рр. Дисидент піддав нищівній критиці та повністю спростовував офіційну радянську теорію про чотири основні ознаки нації – спільність економічного життя, мови, території та психічного складу. У свою чергу В. Мороз вказував на те, що національні начала належать не до матеріальної сфери, а до духовної, а визначальною рисою сформованої нації є її самосвідомість – «почуття приналежності окремих людей до єдиного цілого» [3, арк. 216–217]. Національне почуття дисидент вважав однією із найголовніших складових частин духовного світу людини. В цьому контексті у його теорії нації на перший план виходить окрема особистість, яка є носієм національної самосвідомості. Мороз вважав схожими відношення «людина – суспільство» і «нація – людство», вважаючи, що «нація – це особистість людства». Тому публіцист робив висновок про надзвичайну цінність існування кожної нації [3, арк. 220–221].

На думку історика, офіційна радянська національна політика була одним із засобів асиміляції неросійських народів СРСР. Опираючись на цитати з творів Сунь Ятсена, Ганді, Сукарно, Мустафи Кемалю, В. Мороз вдавався до відстоювання терміну «націоналізм», вказує на його рівнозначність із поняттям «патріотизм». Дисидент вважав, що «поважати чужу націю (тобто бути інтернаціоналістом) зможе тільки той, хто є патріотом своєї нації (тобто націоналістом)» [3, арк. 217–217зв]. Описуючи засилля російського великодержавного шовінізму у політиці радянського режиму, В. Мороз доводить, що російський народ є привілейованим у СРСР. Публіцист критикував теорію так званої «гармонійної» національно-російської двомовності українців авторства міністра освіти УРСР, академіка І. Білодіда і вказував на засилля русифікації в українській освіті, пресі, побуті та інших сферах життя [3, арк. 218–222].

У результаті антирежимної діяльності В. Мороза його авторитет у середовищі політв'язнів значно зріс, він став одним із лідерів серед українців у мордовських таборах. Про це свідчить той факт, що в одному із листів до органів влади, які були написані Морозом, він виступав від імені всіх політв'язнів мордовських таборів [3, арк. 198–198зв]. У постановках табірної адміністрації зазначалось, що В. Мороз «гуртує навколо себе ув'язнених і виховує їх в націоналістичному дусі» [1, арк. 165].

Активізація руху опору в середовищі українських політв'язнів викликала занепокоєння зі сторони керівництва Дубравлагу. Реакція зі сторони режиму не забарилася. Хоч написання в'язнями таборів скарг до органів влади було офіційно дозволено законодавством, незаконні послання В. Мороза не змогли потрапити до своїх адресатів. 11 листопада 1966 р. в результаті обшуку працівники табірної адміністрації вилучили всі табірні рукописи дисидента, які були трактовані як «антирадянські матеріали» [3, арк. 214–214зв]. Проведення обшуку стало тільки першим кроком морально-психологічного тиску на Мороза. Для того, щоб зламати його волю до боротьби, працівники КДБ стали проводити регулярні «виховні бесіди» із дисидентом. В. Морозу обіцяли звільнення у разі написання ним покаєльної заяви, а для ламання його стійкості пропонували здійснити подорож у Карпати. Проте політв'язень проявив безкомпромісність та відмовився від будь-якої співпраці з кадебістами [18, с. 8].

Зрештою, у грудні 1966 р. його разом із М. Горинем, М. Масютком, Д. Шумуком та Л. Лук'яненком з метою ізоляції від інших в'язнів було переведено на шість місяців у внутрішню табірну тюрму – БУР [17, с. 60]. Згодом Д. Шумук згадував та нелюдські умови у БУРах у той період: «У камеру три з половиною метра завширшки і вісім завдовжки помістили нас 24... тіснота, сморід, голод і холод розкриває кожного до глибини душі...» [24, с. 96]. Через кілька днів В. Мороза та його друзів відправили в 11-те відділення Дубравлагу.

В нових умовах дисиденту вдалося налагодити контакти з іншим угрупованням українських політв'язнів, до якого входили заарештовані у 1965 р. І. Гель, С. Караванський, Б. Горинь та О. Заливаха [15]. Мороз познайомився також із дисидентами інших національностей – фіном Вілко Форселем, казахом Махметом Кулмагамбетовим, литовцем Т. Міцкелюнасом; він активно цікавився питаннями культури та загального становища інших національних меншин СРСР, їх національним відродженням [2, арк. 252–257]. У тюрмній камері В. Мороз продовжив проводити бесіди із політв'язнями та поширювати власні рукописи, пропагуючи ідею відокремлення України від Радянського Союзу. Крім того, протягом грудня 1966 – червня 1967 рр. Мороз систематично відмовлявся виходити на роботу та не виконував встановлених адміністрацією норм виробітку [1, арк. 159–162]. Досить частими були суперечки політв'язня із табірною охороною та інші порушення ним режиму. За це дисидент неодноразово переводився на понижену норму харчування, піддавався постійним принизливим обшукам [1, арк. 161–162].

Найбільш вагомим досягненням В. Мороза у період табірної ув'язнення стало написання ним і передача на волю есею «Репортаж із заповідника імені Берії». Цей досить об'ємний твір було написано протягом перших місяців 1967 р. під час перебування дисидента в БУРі. Умови написання твору були складними, зважаючи на постійні візити наглядачів і обшуки у камерах табірної тюрми. Проте «Репортаж...» тюрмникам виявити не вдалося в першу чергу через обережність В. Мороза та допомогу йому зі сторони інших політв'язнів-українців. Зокрема, під час роботи Мороза над рукописом есею, вони один за одним чергували біля дверей камери та у разі підходу наглядача подавали сигнал, після чого дисидент ховав чернетку твору. Місцем схованки для «Репортажу...» та інших рукописів В. Мороза, як правило, була його

постіль [2, арк. 259]. Під час написання памфлету дисидент користувався творами мислителів та письменників світового рівня Ф. Бекона, Ф. Ратцеля, Б. Брехта, Б. Шоу, які були в наявності у тюремній бібліотеці або в інших політв'язнів, а також матеріалами таких радянських періодичних видань, як «Український історичний журнал», «Літературна Україна», «Литературная газета», «Наука и религия», «Известия» тощо [2, арк. 214–216]. Не менш важливим джерелом інформації для «Репортажу...» були розповіді політв'язнів різних національностей, які відбували покарання у мордовських таборах. До середини квітня 1967 р. публіцист закінчив роботу над есеєм та передав його для ознайомлення О. Заливасі та І. Гелю [15].

Залишалось знайти спосіб для відправки «Репортажу...» на волю та його подальшого поширення у самвидаві. Цією справою зайнявся І. Гель, який разом із С. Караванським розробив технологію виготовлення контейнерів для поширення документів за межі табору у вигляді звичайних речей, що не викликали підозри у наглядачів. Станом на квітень 1967 р. вже існував канал передачі матеріалів через в'язнів, у яких закінчувався термін і вони виходили з-під варті. Таким шляхом до львівського журналіста В. Чорновола, зокрема, потрапили матеріали, що увійшли до його збірки «Лихо з розуму». І. Гель залучив до справи передачі «Репортажу...» В. Мороза на волю своїх земляків із Львівщини – Андрія Губича та Василя Мисаковця. Губич, у якого закінчувався термін, погодився винести есей за межі табору у своєму взутті. Тоді Мисаковець попросив політв'язня-литовця, який був шевцем, сховати «Репортаж...» у каблуках кирзових черевиків Губича. Через кілька тижнів, у травні–червні 1967 р. А. Губич звільнився із мордовських таборів і привіз твір Мороза до себе на батьківщину, у містечко Комарне Львівської області. Невдовзі колишній політв'язень передав «Репортаж...» родичам І. Геля, які передали його до Львова дружині політв'язня М. Гориня Ользі [15]. Переправлення есею Мороза на волю було справжнім подвигом для усіх, хто брав у цьому участь, оскільки у разі викриття покаранням для них міг стати значний тюремний термін.

За своїм змістом «Репортаж...» був багатограним публіцистичним та філософським твором, що піднімав та розкривав відразу декілька взаємопов'язаних питань та проблем. Основні завдання свого есею автор визначає з самого початку – це надання правдивої інформації щодо політичних в'язнів радянського режиму, ув'язнених у мордовських таборах та викриття злочинів, які були вчинені працівниками КДБ щодо жертв репресій [17, с. 20]. Також В. Мороз у «Репортажі...» досить влучно із соціально-психологічної точки зору висвітлює внутрішню природу радянського режиму та його тоталітарний характер, а також аналізує загальне становище українського народу в середині 60–х рр. ХХ ст., процеси русифікації та засилля російських шовіністів, причини появи та характер руху опору.

Протягом всього періоду табірною в'язнення В. Мороз активно займався самоосвітою, вдосконаленням свого наукового рівня. Зокрема, він читав твори давньоримського оратора Цицерона, філософів Френсіса Бекона, Томаса Гоббса та Імануїла Канта, засновника геополітики Фрідріха Ратцеля, письменників Бертольда Брехта і Альберто Моравія, а також вчив німецьку та англійську мови [17, с. 163–164]. В'язень І. Струтинський давав В. Морозу уроки гри на скрипці [2, арк. 222–225].

Написання «Репортажу...» В. Морозом, а також його інша антирежимна діяльність стали приводом для посилення тиску на політв'язня зі сторони радянської системи. У червні 1967 р., вже після того, як В. Мороз вийшов із табірної тюрми, йому під незначним приводом порушення форми одягу було відмовлено у черговому кількадечному побаченні із дружиною Раїсою [1, арк. 167]. А 18 липня відбулась виїзна сесія суду Zubovo–Полянського району Мордовської АРСР, яка відповідно до клопотання адміністрації Дубравлагу ухвалила перевести В. Мороза до 1 вересня 1969 р. до Владимирської в'язниці [1, арк. 164]. Судова розправа, яка проводилася із численними процедурними порушеннями, за словами очевидців, була «пародійною сценкою». Зокрема, дисидента не було ознайомлено із змістом висунутого йому обвинувачення, йому не було надано можливості захищатися [12, с. 59].

У цей же період відбувається ціла хвиля повторних репресій щодо українських дисидентів у мордовських таборах. Разом із Морозом до Владимирської тюрми було переведено інших політв'язнів, які брали активну участь у антирежимному спротиві – М. Гориня, М. Масютка, С. Караванського та Л. Лук'яненка [10, с. 274]. Проте В. Мороз пробув у Владимирі тільки один місяць. Вже у серпні 1967 р. його було відправлено до київського слідчого ізолятора КДБ як свідка у справі В. Чорновола, а через кілька місяців політв'язню було висунуто обвинувачення у написанні «Репортажу...» [1, арк. 77–78].

Таким чином, період перебування В. Мороза у мордовських таборах суворого режиму після першої судової розправи над ним характеризувався значними змінами світогляду дисидента в сторону радикалізації та зміцнення його безкомпромісності у боротьбі проти радянської системи. Найважливішими чинниками, що вплинули на зміни в поглядах В. Мороза, були нелюдські умови утримання у таборах, а також спілкування з іншими ув'язненими діячами українського національного руху, як старшого, так і молодшого покоління. Основними методами політв'язня, які він використовував під час протистояння, були демонстративні порушення табірною режиму, відмова виходити на роботу, поширення у середовищі ув'язнених власних поглядів в дусі українського націоналізму, написання заяв протесту та гострих публіцистичних творів. У своїй творчій спадщині мордовського періоду В. Мороз відобразив власну систему поглядів у галузі націоналізму та піддав жорсткій критиці політику радянського режиму щодо русифікації, асиміляції та прихованого геноциду українського народу, а також розкрив внутрішню тоталітарну природу СРСР.

Список використаних джерел

1. Архів управління Служби безпеки України у Івано-Франківській області. – Спр.57049–ФП. – Т.1.
2. Там само. – Т.2.
3. Там само. – Т.3.
4. Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50–х – 80–ті рр. ХХ ст.) / О. Бажан, Ю. Данилюк. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
5. Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...»: Політичний портрет Івана Геля (нариси з історії українського руху опору кінця 1950–х – початку 1990–х років) / Т. Батенко. – Львів: НТШ, 1999. – 222 с.
6. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст.: політичний портрет Богдана Гориня / Т. Батенко. – Львів: Кальварія, 1997. – 350 с.
7. Бондарук Л. Михайло Сорока / Л. Бондарук. – Дрогобич: Відродження, 2001. – 295 с.
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.6. – Спр.75128–ФП. – Т.8.

9. Гель І. Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ століття / Ред. та упор. І. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2013. – 392 с.
10. Горинь Б. Не тільки про себе: роман–колаж: У 3 кн. Кн. друга: 1965–1985 / Б. Горинь. – К.: Пульсар, 2008. – 648 с.
11. Горинь М. Вибране / М. Горинь. – [Б. м.]: [б. в.], [2006?]. – 459 с.
12. Горинь М. Листи з–за ґрат / М. Горинь. – Харків: Права людини, 2005. – 288 с.
13. Еплблом Е. Історія ГУЛАГу / Е. Еплблом. – К.: Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2010. – 511 с.
14. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
15. Кіпіані В., Овсієнко В. Інтерв'ю Геля Івана Андрійовича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.
16. Лук'яненко Л. З часів неволі. Книга п'ята: Одержимі. – К.: Тампдек XXI, 2012. – 648 с.
17. Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 286 с.
18. Мороз В. КГБ – з власного досвіду / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – №3. – С.5–10.
19. Мороз В. Тверді мелодії / В. Мороз. – Клівленд: Анабазис, 1980. – 202 с.
20. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960–і – початок 1970–х років) / О. Обертас. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.
21. Русначенко А. Національно–визвольний рух в Україні: середина 1950–х – початок 1990–х років / А. Русначенко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
22. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / Передм. Осипа Зінкевича, Олесь Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.
23. Стасюк І. М. Український національно–патріотичний рух в УРСР (середина 1950–х – кінець 1980–х років): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Стасюк Іван Михайлович; Національний ун–т «Львівська політехніка». – Львів, 2002. – 226 с.
24. Шумук Д. Пережите і передумане / Д. Шумук. – Детройт: Українські вісті, 1983. – 536 с.

References

1. Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Ivano–Frankivskii oblasti. – Spr.57049–FP. – Т.1.
2. Tam samo. – Т.2.
3. Tam samo. – Т.3.
4. Bazhan O. Opozyttsiia v Ukraini (druga polovyna 50–kh – 80–ti rr. XX st.) / O. Bazhan, Yu. Danyliuk. – K.: Ridnyi kraj, 2000. – 616 s.
5. Batenko T. «Ia povstaiu, otzhe, ya isnuiu...»: Politychnyi portret Ivana Helia (narys z istorii ukrainskoho rukhu oporu kintsia 1950–kh – pochatku 1990–kh rokiv) / T. Batenko. – Lviv: NTSh, 1999. – 222 s.
6. Batenko T. Opozyttsiia osobystist: druga polovyna XX st.: politychnyi portret Bohdana Horynia / T. Batenko. – Lviv: Kalvariia, 1997. – 350 s.
7. Bondaruk L. Mykhailo Soroka / L. Bondaruk. – Drohobych: Vidrodzhennia, 2001. – 295 s.
8. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. – F.6. – Spr.75128–FP. – Т.8.
9. Hel I. Vyklyk systemi: ukrainskyi vyzvolnyi rukh druhoi polovyny XX stolittia / Red. ta upor. I. Yezerka; Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu. – Lviv: Chasopys, 2013. – 392 s.
10. Horyn B. Ne tilky pro sebe: roman–kolazh: U 3 kn. Kn. druha: 1965–1985 / B. Horyn. – K.: Pulsary, 2008. – 648 s.
11. Horyn M. Vybrane / M. Horyn. – [B. m.]: [b. v.], [2006?]. – 459 s.
12. Horyn M. Lysty z–za grat / M. Horyn. – Kharkiv: Prava liudyny, 2005. – 288 s.
13. Eplbom E. Istorii HULAHu / E. Eplbom. – K.: Vyd. dim «Kyievo–Mohylianska akademii», 2010. – 511 s.
14. Kasianov H. Nezghodni: ukrainska intelihtentsiia v rusi oporu 1960–80–kh rokiv / H. Kasianov. – K.: Lybid, 1995. – 224 s.
15. Kipiani V., Ovsienko V. Interviu Helia Ivana Andriiovycha [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.
16. Lukianenko L. Z chasiv nevoli. Knyha piata: Oderzhymy. – K.: Tampodek XXI, 2012. – 648 s.
17. Moroz V. Esei, lysty y dokumenty / V. Moroz. – Miunkhen: Suchasnist, 1975. – 286 s.
18. Moroz V. KGB – z vlasnoho dosvidu / V. Moroz // Anabazys. – 1983. – №3. – S.5–10.

19. Moroz V. Tverdi melodii / V. Moroz. – Klivlend: Anabazys, 1980. – 202 s.
20. Obertas O. Ukrainskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960–i – pochatok 1970–kh rokiv) / O. Obertas. – K.: Smoloskyp, 2010. – 300 s.
21. Rusnachenko A. Natsionalno–vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950–kh – pochatok 1990–kh rokiv / A. Rusnachenko. – K.: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 1998. – 720 s.
22. Rukh oporu v Ukraini: 1960–1990. Entsiklopedychnyi dovidnyk / Peredm. Osypa Zinkevycha, Olesia Obertasa. – K.: Smoloskyp, 2010. – 804 s.
23. Stasiuk I. M. Ukrainskyi natsionalno–patriotychnyi rukh v URSR (seredyna 1950–kh – kinets 1980–kh rokiv): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Stasiuk Ivan Mykhailovych; Natsionalnyi un–t «Lvivska politekhnika». – Lviv, 2002. – 226 s.
24. Shumuk D. Perezhyte i peredumane / D. Shumuk. – Detroit: Ukrainski visti, 1983. – 536 s.

Paska B. V., PhD student, Institute of History, Political Science and International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano–Frankivsk), paskabogdan@i.ua

The confrontation of dissident Valentyn Moroz with the Soviet regime in conditions of imprisonment in the Mordovia labor camps (1966–1967)

The article analyzes the anti–Soviet dissident activity of dissident Valentyn Moroz during his detention in the camps of strict regime in Mordovia in 1966–1967 years in the context of the Ukrainian national liberation movement of that period. The evolution of the outlook Moroz during his first imprisonment and the main factors that influenced the dissident views are investigated. Based on a detailed analysis of archival materials of the criminal case Moroz and memories of the events reveals the basic forms and methods of struggle against dissident operational limits and its effects on other political prisoners are researched. The author deals with content and basic ideas of the Moroz's publicist works of the period that were written in the form of applications and petitions to higher authorities of Ukraine. The author concludes that the main result of the period of detention of Valentyn Moroz in the Mordovia camps was the growth of its authority among the Ukrainian dissident movement.

Keywords: Valentyn Moroz, Ukrainian dissident movement, Soviet regime, the first wave of arrests, labor camps.

Паска Б. В., аспірант, Інститут історії, політології та міжнародних відносин, ГВУЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаніка» (Україна, Івано–Франківськ), paskabogdan@i.ua

Противостояние диссидента Валентина Мороза с советским режимом в условиях заключения в мордовских лагерях (1966–1967)

Проаналізована антирадянська діяльність диссидента Валентина Мороза во время его пребывания в лагерях строгого режима в Мордовии в 1966–1967 годах в контексте украинского национально–освободительного движения этого периода. Исследована эволюция мировоззрения В. Мороза во время его первого заключения и факторы, которые влияли на формирование взглядов диссидента. На основе детального анализа материалов архивного уголовного дела В. Мороза и воспоминаний участников событий раскрыты основные формы и методы борьбы диссидента против режимных ограничений, а также его влияние на других политзаключенных. Освещены содержание и основные идеи публицистических произведений В. Мороза данного периода, которые были написаны в виде заявлений–ходатайств в высшие органы власти Украины. Автор делает вывод, что основным результатом периода заключения Валентина Мороза в мордовских лагерях стал рост его авторитета в среде украинского диссидентского движения.

Ключевые слова: Валентин Мороз, украинское диссидентское движение, советский режим, первая волна арестов, исправительно–трудовые лагеря.

***

УДК 327

Петрик А. М., викладач, Херсонський державний університет (Україна, Херсон), Getmanat@meta.ua

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ А. ЯКОВЛІВА В ЕМІГРАЦІЇ

Ведеться мова про політичну діяльність в період перебування в еміграції видатного українського громадського, політичного діяча та науковця А. Яковліва. Особливу увагу приділено участі А. Яковліва у політичному житті «української Праги», конфлікті між «УНРівцями» та ОУН, діяльності в якості члена Державного Центру УНР.

Ключові слова: Андрій Яковлів, еміграція, політика, УНР, ОУН.